

บทที่ ๒

วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในพระพุทธศาสนาถือเป็นหัวใจหลักของการปฏิบัติธรรม เพื่อความดับความทุกข์ วิปัสสนาภาวนานี้เองทำให้หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาแตกต่างจาก คำสอนของศาสนาอื่นทั่วไป หากปราศจากวิปัสสนาภาวนาเสียแล้วพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ ทั้งหลายก็ไม่สามารถดับทุกข์อย่างสิ้นเชิงได้ การเจริญวิปัสสนาภาวนายังเป็นสาธารณะคือมีความ เป็นสากลที่ทุกคนสามารถปฏิบัติตามและพิสูจน์ด้วยตนเองได้โดยไม่จำเป็นต้องมีเงื่อนไขใด ๆ ใน บทนี้จะศึกษาความสำคัญของวิปัสสนาภาวนา อันมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑ หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาภาวนา

๒.๒ ความหมายของภาวนา

๒.๓ ประเภทของภาวนา

๒.๔ บ่อเกิดของวิปัสสนาภาวนา

๒.๕ สรุป

๒.๑ หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาภาวนา

หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทเพื่อจุดหมายในทาง หลุดพ้นจากความทุกข์คือการรู้แจ้งพระนิพพาน เป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง เพราะว่าต้นเหตุของความทุกข์คือความไม่รู้ (อวิชชา) มิใช่เพื่อผลในทางสนองความอยากของตัวตน เช่น จะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเจริญวิปัสสนาภาวนาได้ โดยใช้ สมาธิเพียงขั้นต้น ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้าง ปัญญาที่รู้แจ้ง อันเป็นสมาธิในระดับระหว่างฌณีสมาธิ กับอุปปจารสมาธิ เท่านั้น ในคัมภีร์ชั้นอรรถ กถา ท่านจัดแยกสมาธิออกเป็น ๓ ระดับ คือ^๑

^๑วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๘๔

๑. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การทำงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนา ก็ได้

๒. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระดับนิรณันได้ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ

๓. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

สมาธิอย่าง ที่ ๒ และ ๓ มีกล่าวถึงบ่อย ๆ ในคำอธิบายเกี่ยวกับการเจริญกรรมฐาน และมีที่กำหนดค่อนข้างชัดเจน คือ อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิรณันทั้ง ๕ ได้ ถ้ามองในแง่การกำหนดอารมณ์กรรมฐาน ก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต (ภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ซึ่งประณตสิกซึ่งเลยจากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่ง เป็นของเกิดจากสัญญา บริสุทธฺิ ปราศจากสี ปราศจากมลทินสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา) เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่วแน่โดยสมบูรณ์ ใกล้จะถึงฌาน^๒

๒.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนา

๑) ความหมายตามรูปศัพท์

คำว่า วิปัสสนา ตามคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีมูลกัจจายนสูตร มาจาก วิ+ทิส+ยุ แผลงทิส เป็น ปสส แผลง ยุ เป็น อน ลง อา อิตถิโศตกปัจจัย วิเคราะห์ความหมายของคำได้ว่า “อนิจจาทิวเสน วิธากาเรน ปสสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาติกา ภาวนาปญญา” “แปลว่า “ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถว่า เห็นสังขารธรรม โดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ เป็นต้น

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๗๘๐.

^๓ พระมหาชัยศิลป์ พุทธิวิริโย, ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจกสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑.

ได้แก่ ภาวนาปัญญา มือนิจจานุปัสสนา เป็นต้น.” หรือวิเคราะห์ว่า “วิวิธ อนิจจา ทิ กัง สงฺขารेषุ ปสฺสตีติ วิปัสสนา” แปลว่า ปัญญาที่เห็นสภาวะต่าง ๆ มือนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขาร”^๕

อีกแบบหนึ่ง คำว่า วิปัสสนา แยกเป็น ๒ บท คือ วิ+ปัสสนา วิ แปลว่า พิเศษหรือวิเศษ ปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง เมื่อรวมทั้งสองบทเข้าด้วยกัน แปลว่า ความเห็นแจ้งแบบพิเศษ ดังมีวิเคราะห์ศัพท์ว่า วิเสสน ปสฺสตีติ = วิปัสสนา แปลว่า ธรรมชาติโดยย่อเห็นแจ้งเป็นพิเศษ เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา^๖

๒) ความหมายตามคำนิยาม

ในคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎก ปฏิสัมภีทามรรค ให้ความหมายไว้ว่า “ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นลมหายใจเข้ายาว โดยความไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา...เพราะมี สภาวะพิจารณาเห็นลมหายใจออกยาว โดยความไม่เที่ยง...เป็นทุกข์...เป็นอนัตตา...” “วิปัสสนา ใน หนังสือนักธรรมเอก : ธรรมสมบัติหมวด ๑๐ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนา ได้ให้ความหมายว่า หมายถึง ปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริง ในสภาวะความเป็นเองของสังขาร คือ เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ได้แก่ รู้เห็นแจ้งชัดว่าสิ่งใดไม่เที่ยง เกิดแล้วดับไป ... สิ่งนั้นเป็นทุกข์ทนยากจริง สิ่งใด เป็นทุกข์ ทนยาก ... สิ่งนั้นเป็นอนัตตา มิใช่ตัวมิใช่ตนจริง สิ่งใดเป็นอนัตตา มิใช่ตัวมิใช่ตน ... สิ่ง นั้น ไม่ควรจะถือว่าของเราด้วยตัณหาไม่ควรจะถือว่าเราด้วยมานะ ไม่ควรจะถือว่าตัวตนด้วยทิฏฐิ จริง เพราะว่าเราตัวตนไม่มี”^๗

ในพระอภิธรรมปิฎก ได้อธิบายความหมายของ วิปัสสนา ตามในกามาวจรกุศลจิต และโลกุตตรกุศลจิต วิปัสสนาในกามาวจรกุศลคือ ปัญญาในธรรมอันเป็นกุศล มีใจความว่าปัญญา

^๕พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน ป.ธ.๙), อภิธัมมัตถวิภาวินีแปล, (กาญจนบุรี:ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๑๘๐.

^๖พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙,ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ศัพท์ วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

^๗กองทุนพิมพ์หนังสือท่านมหาสี สยาดอ(โสภณมหาเถร), วิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา , (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๖.

^๘ช.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๓/๒๕๗.

^๙สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, คู่มือนักธรรมชั้นเอก, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.), หน้า ๕๓.

กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมายความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ปัญญา ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือน ศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจย สัมมาทิจู ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่าวิปัสสนา ในสมัย นั้น^๙

ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายว่า “ลักษณะแห่งตัววิปัสสนาหรือความเห็นแจ้งนั้น คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จะเห็นเต็มไปด้วยในภพทั้งสาม เป็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป ๆ จนเห็นว่าเต็มไปด้วยความน่ากลัว น่าเบื่อหน่าย ไม่มีอะไรน่าเอา น่าเป็น ลักษณะเหล่านี้คือ ลักษณะที่ปรากฏในวิปัสสนา” ^{๑๐}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต)^{๑๑} ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนา คือการ เห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้ เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามสิ่ง เหล่านั้นมันเป็นของมันเอง รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด รู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลาย ได้

วิปัสสนา ยังหมายถึงวิธีหรือกระบวนการที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง หมายความว่า เป็น ตัวการของการปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดในสิ่งทั้งหลายตรงต่อ สภาวะที่แท้ของมัน ความรู้ความเข้าใจถูกต้องจะเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างที่ปฏิบัติวิปัสสนา ความรู้ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นเรียกว่า ญาณ โดยเฉพาะวิปัสสนาญาณทั้ง ๔ ที่เป็นญาณอันนับเนื่องใน วิปัสสนา คือ เป็นความรู้ที่เกิดจากการเห็นในสภาวะตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย^{๑๒}

^๙อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖.

^{๑๐}พุทธทาสภิกขุ, **วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ สุนทรสาสน์ ,๒๕๓๖), หน้า ๒๒๙.

^{๑๑}พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๓๐๖.

^{๑๒}ชอุ่ม ทศสิน, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของปัญญาในพุทธปรัชญา”, **วิทยานิพนธ์อักษร ศาสตร มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๑-๒๒.

แนบ มหานิรานนท์ กล่าวว่า “วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา มีปัญญาชนิดหนึ่งที่ชื่อว่า ปัญญา ปัญญาที่รู้ว่า นามรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสารไม่มีตัวตน รู้ อย่างนี้อันใดอันหนึ่งก็แล้วแต่ปัญญาที่รู้ อย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนา”^{๑๓}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้อธิบายความหมายไว้ว่า “คำว่า ญาณ หมายถึง วิปัสสนาญาณ ทราบว่า เมื่อโยคินนั่งกำลังเทียบเคียงไตร่ตรองรูปธรรมและอรูปธรรม (รูปและนาม) ทั้งหลายอยู่ ญาณซึ่งมีกระแสปราดเปรี้ยวแหลมคม แก่กล้า ชัดแจ้ง ก็เกิดขึ้น ประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ ทรงชัศตออกไป”^{๑๔}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ พุทธธรรม เกี่ยวกับญาณ ญาณ คือ ความรู้ ความหยั่งรู้ เป็นปัญญาที่ออกมาเป็นเรื่อง ๆ เช่น กัมมัฏสกาญาณ ความหยั่งรู้ ภาวะที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน อติตังสญาณ ปรีชาหยั่งรู้ส่วนอดีต สัจจานุโลมิกญาณ ความหยั่งรู้สอดคล้องกับสัจจะ ฐานาฐานญาณ ปรีชาหยั่งรู้การณที่เป็นไปได้และเป็นไปไม่ได้ นานาธิมุตติกญาณ ปรีชาหยั่งรู้อริยาศัยแนวน้อมความเชื่อความสนใจของสัตว์ที่แตกต่างกันเป็นต้น ญาณ คือ ความรู้บริสุทธิ์ที่ลึกลงไปสว่างแจ้งขึ้น มองเห็นตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ หรือเรื่องนั้น ๆ แม้ว่า ญาณจะมีหลายระดับ บางที่เป็นความรู้ผิด บางที่เป็นความรู้บางส่วน ไม่สมบูรณ์ แต่ก็เรียกได้ว่าเป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ หรือ ความรู้ส่วนๆ เพราะยังไม่มีความรู้สึกรู้ตัวตน หรือความยึดถือเป็นของตน เข้าไปจับ บางครั้งญาณเกิดขึ้นโดยอาศัยความคิดเหตุผล แต่ญาณนั้นเป็นอิสระจากความคิดเหตุผล คือไม่ต้องต่อความคิดเหตุผล แต่ออกไปสัมพันธ์กับตัวสภาวะที่เป็นอยู่จริง”^{๑๕}

ญาณ เป็นความรู้ระดับสุดยอดของปัญญามนุษย์ และเป็นผลสำเร็จสำคัญของมนุษย์ ญาณไม่ว่าจะเป็นโลกียญาณหรือ โลกุตตรญาณ เป็นส่วนผลักดันสำคัญให้เกิดความเจริญก้าวหน้า ในอารยธรรมของมนุษยชาติ ญาณที่ยิ่งใหญ่สุดเรียกชื่อเฉพาะว่า โพธิ์ หรือโพธิญาณ แปลกันว่า ความตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณจึงทำให้เกิดพระพุทธศาสนาเป็นดวงตาใหญ่ของโลก^{๑๖}

^{๑๓}แนบ มหานิรานนท์, “การแนะแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาวิสุทธิ ๗”, พิมพ์ครั้งที่ ๕,(กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพย์วิสุทธิ), ๒๕๕๓, หน้า ๑๒.

^{๑๔}พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร :โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ,๒๕๔๙), หน้า ๓๒๖.

^{๑๕}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๔๙-๕๐ .

^{๑๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔.

เมื่อสรุปตามความหมายของศัพท์และคำนิยามแล้ว วิปัสสนาญาณนั้น หมายถึงญาณในวิปัสสนาหรือญาณที่นับเข้าในวิปัสสนาหรือที่จัดเป็นวิปัสสนา คือ เป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง

๓) ศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของวิปัสสนา

คำว่า วิปัสสนา มีความหมายตามนัยแห่งสหัตถ์ และอรรถนัยดังต่อไปนี้สหัตถ์แห่งวิปัสสนาความหมายโดยหลักสหัตถ์เป็นความหมายตามรูปศัพท์ที่ปรากฏ ดังนี้

วิปัสสนา มาจาก วิ กับ ปสสนา ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดในเฉพาะส่วนตามหลักคัมภีร์ทางไวยากรณ์ดังนี้

วิ เป็นคำอุปสัคปรากฏในความหมายว่า วิวิธะ แปลว่า ประการต่าง ๆ ในคาถาที่ ๑๓๗๑ - ๒ แห่งคัมภีร์อภิธานวรรณนา^{๑๗} ใช้นำหน้า นาม ในงานวิจัยนี้ นำหน้า คำนาม คือ ปสสนาซึ่งจะได้อธิบายเป็นลำดับสืบไป

อรรถนัยแห่งวิปัสสนาและศัพท์ที่เกี่ยวข้องในทิสกล่าว่าไว้ในคัมภีร์สหัตถ์นิธิตาตุมาลเป็นคัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์ ดังนี้^{๑๘}

๑. อรรถุทธาระของญาณทสสน ศัพท์^{๑๙}

ท่านอธิบายว่า ญาณที่เห็นแจ้งซึ่งชั้นทั้งหลายโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นชื่อว่าวิปัสสนา ทิพยจักขุญาณก็ดี วิปัสสนาญาณก็ดี มรรคก็ดี ผลก็ดี ปัจจเวกขณะญาณก็ดี สัพพัญญุตญาณก็ดี ชื่อว่า ญาณทสสน หมายความว่า ญาณรู้เห็น^{๒๐}

๒. ทิพพจกขุ หมายความว่า ทิพยจักขุญาณ

ตัวอย่างที่ ๑ เรื่อง ทิพพจักขุญาณ“อุปมตโต สมานาณทสสนํ อาราธติ”^{๒๑} หมายความว่า บุคคลเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วยังทิพพจักขุญาณยอมให้สำเร็จอรรถนัยวิปัสสนาได้แก่ตัว

^{๑๗} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๒), หน้า ๑๐๕๐.

^{๑๘} พระอัครคังสเถระ, สัททนิธิตาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, แปลโดย พระมหานิคมธมฺมสาโร ป.ธ.๙ และ จำรูญ ธรรมดา, (ม.ป.ป.), หน้า ๔๗๕-๗๖.

^{๑๙} ที.อ. (บาลี) ๑/๑๙๘.

^{๒๐} พระอัครคังสเถระ, สัททนิธิตาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, หน้า ๔๗๕.

^{๒๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๑๐/๒๗๗.

วิปัสสนาญาณ นั้นเอง ดังเหตุนี้เมื่อพบคำว่า วิปัสสนาญาณที่ใด จึงทราบว่ามี ความหมายตรงกับ คำว่า วิปัสสนาแน่นนอน

๓. วิปัสสนา หมายความว่า วิปัสสนาญาณ

ตัวอย่างที่ ๒ เรื่อง วิปัสสนาญาณ “ ญาณทสสนาย จิตต์ อภินิหริติ อภินินนาเมติ ” ^{๒๒} หมายความว่า ย่อมโน้มจิตไปเพื่อวิปัสสนาญาณ

๔. มรรค หมายความว่า มรรค

ตัวอย่างที่ ๓ เรื่อง มรรค “ อภพพา เต ญาณมตถายา อนุตตราย สมโพธาย ” ^{๒๓} หมายความว่า สมณะพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ไม่สมควรเพื่อมรรค เพื่อการหยั่งรู้อันยอดเยี่ยม

๕. ผล หมายความว่า ผล

ตัวอย่างที่ ๔ เรื่อง ผล “ อยมณโญ อุตตริมนุสสุตมโม อลมริย ญาณทสสน วิเสโส อธิคโต ผาสสุวิหาโร ” ^{๒๔} หมายความว่า คุณวิเศษนี้คือผลอันประเสริฐสามารถทำความเป็นพระ อริยบุคคลอันยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ ซึ่งเป็นเครื่องอยู่สำราญอื่นจากบุพเพนิวาสานุสสติญาณและ ทิพยจักขุญาณได้บรรลุ

๖. ปัจจเวกขณ ญาณ หมายความว่า ปัจจเวกขณ ญาณ

ตัวอย่างที่ ๕ เรื่อง ปัจจเวกขณญาณ “ ญาณญจ ปน เม ทสสน อูทปาติ อุกุปปา เม เจโตวิมุตติ อยมนตติมา ขาติ นตถิทานิ ปุนพภโว ” ^{๒๕} หมายความว่า อนึ่งญาณรู้เห็นได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า อรหัตตผลของเราไม่วัฏฏชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป

๗. สัพพัญญุต ญาณ หมายความว่า สัพพัญญุตญาณ

ตัวอย่างที่ ๖ สัพพัญญุตญาณ “ ญาณญจ ปน เม ทสสน อูทปาติ สตตาทกาลงโกโต ” ^{๒๖} อาพาโร กาลาโม ^{๒๗} หมายความว่า อนึ่งญาณรู้เห็นได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า อาหารดาบสการามโคตรสิ้นชีพ ๗ วันแล้ว

^{๒๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๑๐/๒๗๗.

^{๒๓} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๓๔/๗๗.

^{๒๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๗๕/๓๓๗.

^{๒๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๒๘/๒๙๑.

^{๒๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๙. อ้างใน พระอัครควังสเถระ, สัทพนิตีธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหา

สรุป หมายความว่าญาณทสสน ศัพท์มีอรรถดังนี้

ทิพยจักขุ มรรค ผล วิปัสสนาญาณ ปัจจเวกขณะญาณ สัพพัญญุตญาณ^{๒๘} ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ทราบความหมายของวิปัสสนา มาจาก ทิส ธาตุ ในความหมายว่า เห็นซึ่งเป็นรากเหง้าแห่งปัสส ที่ลง ยุ ปัจจัยในนามกิตก์ เมื่อ สำเร็จรูปเป็นวิปัสสนา ซึ่งเป็นความหมายโดยสัททนาย แต่เมื่อมองในความหมายแห่งอรรถนั้น วิปัสสนา คือ ญาณทสสนะ นั่นเอง ตัวอย่างที่พบคือ ในวิสุทธิ ๗ เห็นชัดเจนที่สุดในธรรมหมวดนี้ ซึ่งมีแสดงรายละเอียดในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค แต่แสดงโดยพระพุทธองค์ในพระสูตรต้นตปิฎกปฏิสัมมกัมมมรรค

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ววิปัสสนา คือ วิปัสสนาญาณ หรือ ญาณทสสนวิสุทธิ ในวิสุทธิ ๗ ประการ ข้อที่ ๓ คือ ทิณฺณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งทิณฺณ ปัญญาที่รู้แจ้งรูปรูปนามตามความเป็นจริง ได้ชื่อว่า ทิณฺณวิสุทธิ กล่าวโดยโสฬสญาณคือการเห็นแจ้งญาณที่ ๑ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ องค์ธรรมของ ทิณฺณวิสุทธิได้แก่ ปัญญา ที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา เพราะเป็นปัญญาที่เกิดจากวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งสามารถละ สักกายทิณฺณ ความเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตนเสียได้^{๒๙} ซึ่งในพระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ กล่าวถึง วิสุทธิ ๗ ประการนี้ เป็นปัจจัยส่งต่อกันขึ้นไปเพื่อบรรลุนิพพาน อุปมาดุจรถ ๗ ผลัดส่งต่อกันให้บุคคลถึงที่หมาย^{๓๐} เมื่ออธิบายความหมายจึงพอสรุปได้ว่า ความรู้แจ้งเห็นชัด ตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย มีรูปนาม เป็นต้น เป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน เป็นการเห็นถูกด้วยตนเองด้วย อตตปัจจกขญาณ คือรู้ประจักษ์ตามความเป็นจริงจากการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน^{๓๑} ของตนเอง ชื่อว่า วิปัสสนา

๒.๒ ความหมายของภาวนา

^{๒๗} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๔๐/๓๒๒.

^{๒๘} พระอัครคัมภีร์, สัททนิธิตาตุมมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, หน้า ๔๗๖.

^{๒๙} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ผู้รวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ 7 สมุจยสังคหวิภาค, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๙๖.

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๔๕.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ข.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖-๓๘/๕๙๖-๖๐๕.

คำว่า “ภาวนา” ในคัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวีนีฎีกา ให้ความหมายไว้ว่า “ภาเวติ กุศลธมเม อาเสวติ วฑฺฒเตติ เอตยาติ ภาวนา”^{๓๒} แปลว่า “ที่ชื่อว่า ภาวนา เพราะอรรถวิเคราะห์เป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดมี คือเสพคุ้น ได้แก่ ทากุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญแห่งชน”^{๓๓}

ภาวนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กัมมัฏฐาน จัดเป็นการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เพราะคำว่ากัมมัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งแห่งการทางานหรือการกระทำ^{๓๔} แปลว่า ที่ตั้งของความเจริญอุตสาหะที่เรียกว่าการปรารภความเพียร หมายถึง รูปธรรมมีอารมณ์คือวงกลินเป็นต้นและนามธรรมมีการเจริญกลินเป็นต้น อีกนัยหนึ่ง กัมมัฏฐาน คือ การกระทำอันเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ เพราะเป็นที่ตั้งของความสุขในฌาน และมรรคผล

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^{๓๕} พระสารีบุตรเถระให้ความหมายของคำว่า ภาวนา ๔ ประการ คือ

๑) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในตนไม่ล่วงเลยกันและกันเช่น เมื่อพระโยคาวจรละความพอใจในกามได้แล้วหันที่นั่นเอง ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการหลีกออก เว้นออกจากกามก็ย่อมเกิดขึ้นไม่ล่วงเลยกันและกัน เป็นต้น

๒) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่ทำให้อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว อินทรีย์ทั้ง ๕ มีรสเป็นอย่างเดียวกันด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกาม เป็นต้น

๓) ภาวนา คือ ธรรมชาติที่นำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้น ๆ เข้าไป คือ เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งการหลีกออกจากกามเข้าไป เมื่อละพยาบาทแล้ว ย่อมนำความเพียรด้วยอำนาจแห่งความไม่พยาบาทเข้าไป เป็นต้น

๔) ภาวนา คือ การปฏิบัติเนื่อง ๆ เช่น เมื่อละกามฉันทะแล้ว ย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งความออกจากกาม เมื่อละพยาบาทแล้วย่อมปฏิบัติเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่พยาบาท เป็นต้น

พระอรรถกถาจารย์ได้วิเคราะห์คำว่า ภาวนา ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ว่า ภาวียติ วฑฺฒียติติ ภาวนา ธรรมชาติใดอันพระโยคีบุคคลอบรมอยู่ เจริญอยู่ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ ธรรมควรเจริญ คือ ให้เกิดในสันดาน^{๓๖}

^{๓๒} ติรยลลเยียดใน วิภาวีนี. (บาลี) ๑๗๑.

^{๓๓} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมบโน, ป.ธ.๙), อภิธรรมัตถวิภาวีนีแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กาญจนบุรี : ม.ป.ท., ๒๕๕๐), หน้า ๙๘.

^{๓๔} ติรยลลเยียดใน อง.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗/๑๕๗.

^{๓๕} ติรยลลเยียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑. และ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๐/๒๔๙ -๒๕๒.

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ให้ความหมายไว้ ๒ ประการ คือ

๑. ภาเวตพพาติ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่บุคคลควรเจริญ

๒. ภาเวนติ จิตตสนตาน เอตาทีหิ ภาวนา แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสนจิต^{๓๗} และให้ความหมายอีกว่า ภาวนา คือ เจตนาที่ทำให้กุศลเจริญขึ้น แปลว่า ทำให้เกิดกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนขึ้น^{๓๘}

๒.๓ ประเภทของภาวนา

ภาวนา แปลว่า การเจริญ การอบรม การทำให้มีให้เพิ่มขึ้น คำว่า ภาวนา มีบทวิเคราะห์ว่า ภาเวตติ ภาวนา (ภ + ยุ + สิ) ธรรมชาติใด ยิ่งกุศลธรรมให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ภาวนา^{๓๙} หมายถึง การทำจิตใจให้สงบและทำปัญญาให้เกิดขึ้น ด้วยการฝึกฝนอบรมจิตไปตามแบบที่ท่านกำหนดไว้ ซึ่งเรียกชื่อไปต่าง ๆ เช่น การบำเพ็ญกรรมฐาน การทำสมาธิ การเจริญภาวนา การเจริญภาวนา หรือการปฏิบัติกัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนา มีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. สมถภาวนาหรือ สมถกัมมัฏฐาน คือการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ ได้แก่ การทำจิตใจให้เป็นสมาธิความมั่นคง^{๔๐}

๒. วิปัสสนาภาวนา หรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ การฝึกอบรมปัญญาตนให้เกิดความรู้แจ้ง

วิปัสสนาภาวนา ได้แก่ หลักหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริง ในชั้น ๕ ว่า เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ ทนได้ยาก (ทุกขัง) เป็นสภาวะที่ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เราเขา บังคับบัญชาไม่ได้ เรียกว่า วิปัสสนา^{๔๑} ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างเหล่านี้เป็นเหตุให้เกิดปัญญา ธรรม ๒ อย่างนั้นได้แก่อะไรบ้าง ได้แก่ สมถะ๑

^{๓๖}ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๙. และ อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๓๐๐/๒๑๕.

^{๓๗}พระญาณธชะ, **ปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๗๖๐.

^{๓๘}พระญาณธชะ, **ปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๔๗๘.

^{๓๙}พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ศัพท์วิเคราะห์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๔๘๗.

^{๔๐}ดูรายละเอียดใน อง.นกก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๔๑}ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

วิปัสสนา๑”^{๔๒} หลังจากตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าทรงได้พระนามอีกนามหนึ่งว่า พระสัพพัญญู แปลว่า ผู้รู้เรื่องทั้งปวงคือรู้หมดทุกอย่าง^{๔๓} ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิ ชื่อว่า สมถยานิก คือ ผู้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพานด้วยสมถยาน สมาธิทั้งสองอย่างนั้น จึงเป็นจิตตวิสุทธิซึ่งเป็นที่อาศัยของสมถยานิก ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยไม่อาศัยสมาธิทั้งสองนั้น ชื่อว่า สุทธวิปัสสนายานิก คือ ผู้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพานด้วยวิปัสสนายาน ล้วนๆ บุคคลประเภทนี้มีขณิกสมาธิอย่างเดียวเป็นจิตตวิสุทธิ^{๔๔}

การเจริญจิตภาวนา ความหมายในทางพุทธศาสนาของภาวนาคือ การทำให้เจริญ หรือ การพัฒนาให้เจริญ ขึ้นในทางพระพุทธศาสนา การภาวนานั้นไม่ว่าทางกาย วาจา หรือใจ ที่เรียกว่า “ภาวนา ๔” มาประกอบ คือ

๑. กายภาวนา คือ การฝึกฝนอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้เป็นไปในทางกุศล ในทางที่ดี
๒. สीलภาวนา คือ การประพฤติอยู่ในศีลธรรม ระเบียบวินัย
๓. จิตตภาวนา คือ การพัฒนาจิตให้เจริญด้วยคุณธรรมทั้งปวง
๔. ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญาให้รู้แจ้งในสภาวะของสิ่งต่าง ๆ^{๔๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายความตามภาวนาไว้ดังต่อไปนี้

ภาวนา ๔ การเจริญ การทำให้เป็นให้ดีขึ้น การฝึกอบรม การพัฒนา

๑. กายภาวนา การเจริญ พัฒนากาย การฝึกอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ ๕ ด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้อกุศลเสื่อมสูญ การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

๒. สीलภาวนา การเจริญ พัฒนาความประพฤติ การฝึกอบรมศีลให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี เกื้อกูลกัน

๑) ความหมายของศีล

^{๔๒} คุรุยละเอียดยใน อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๗๓/๙๐.

^{๔๓} คุรุยละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖๒/๒๕๒.

^{๔๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๖๑.

^{๔๕} อัง ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๑๓๖.

ศีล มีความสำคัญต่อมนุษย์ เพราะเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ถือเป็นเครื่องมือในการจัดการที่มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในหลายด้าน คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้งในส่วนของพระไตรปิฎก ในอรรถกถา และในฝ่ายนักวิชาการ ได้ให้ความหมายของศีลในเนื้อความสอดคล้องกันว่า ศีล หมายถึง ข้อปฏิบัติในการรักษากาย วาจา ให้เรียบร้อย อันเป็นการรักษาปกติตามระเบียบวินัย หรือข้อปฏิบัติในการเว้นจากทุจริต ความชั่ว ทั้งปวง อันเป็นข้อปฏิบัติให้นำไปสู่กุศลธรรมเบื้องสูง และแนวทางแห่งการบรรลุธรรมได้ตามหลักการในพระพุทธศาสนา ต่อไป

บุคคลใดชื่อว่า มีศีล เพราะว่า บุคคลผู้กำลังประพฤติวัตรปฏิบัติอยู่นั้น มีเจตนางดเว้นจากบาปธรรมอันมีปาณาติบาตเป็นต้น ด้วยการเป็นผู้เข้าถึงพร้อมด้วยความสำรวมระวัง ไม่ล่วงละเมิดที่เป็นไปทางกายและวาจาของบุคคลผู้ที่ได้สมาทานแล้ว^{๔๖}

๒) ความสำคัญของศีล

พระผู้มีพระภาคทรงตรัสถึงศีลว่า เป็นหลักสำคัญในการดำเนินชีวิต เป็นการฝึกฝนพัฒนาตนให้เกิดคุณธรรมความดีงามในชีวิต และเป็นเครื่องขัดเกลากิเลสเบื้องต้นอีกทั้งพัฒนาไปสู่จิตและปัญญา เพื่อทำไตรสิกขาให้สมบูรณ์ แล้วเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ บรรลุนิพพาน แม้ก่อนพระพุทธองค์จะทรงปรินิพพานก็มอบศีลให้เป็นเหมือนมรดกเหมือนพินัยกรรมแก่ภิกษุว่า ให้อยู่กันด้วยศีล ปกครองกันด้วยศีล ศีลเป็นบรรทัดฐานในการอยู่ด้วยกัน ศีลนี้แหละจะทำให้สังคมมีความสุข สงบร่มเย็น อาจสรุปความสำคัญของศีลเป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้

๑. ศีลมีความสำคัญต่อการควบคุมกาย วาจา และใจของคนให้เรียบร้อย สงบร่มเย็น และเป็นสุข

๒. ศีลมีความสำคัญต่อการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม หากคนในสังคมกลุ่มใดขาดศีล สังคมกลุ่มคนนั้น ๆ ก็จะไม่น่าอยู่ เพราะจะมีปัญหามากมายตามมา

๓. ศีลเป็นระบบการควบคุมและขัดเกลาพฤติกรรมในการดำเนินชีวิตมีผลต่อกิจกรรมพิธีกรรม พฤติกรรม และความเป็นไปของคนในสังคม

๔. ศีลมีความสำคัญและเป็นหัวใจในการปฏิบัติธรรมอันสำคัญยิ่งตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะศีลคือ สิ่งที่จะต้องมาก่อนมาอันดับแรกในการศึกษาและปฏิบัติธรรมในศาสนาพุทธ คือ เริ่มจาก ศีล สมาธิ ปัญญา ถ้าไม่มีศีลก็จะมีสมาธิและจะเกิดปัญญาไม่ได้

^{๔๖}ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙-๔๐/๖๐-๖๑.

๕. ศิลมีความสำคัญต่อความเป็นมนุษย์ของคน คนกับมนุษย์จะมีความเหมือนกันเพียงร่างกายแต่จะแตกต่างกันที่มีศิลป์ คนถ้าไม่มีศิลป์ก็จะไม่แตกต่างจากสัตว์ทั่ว ๆ ไป อาจร้ายกว่าสัตว์ด้วยซ้ำ ศิลจะ使人ให้เป็นมนุษย์ได้ เพราะมนุษย์ แปลว่า ผู้มีจิตใจสูง คนที่จะเป็นมนุษย์ได้จะต้องเป็นคนมีศิลปะควบคุมพฤติกรรมการดำเนินชีวิตตลอดเวลา หลักมนุษยธรรมคือธรรมอันทำให้คนเป็นมนุษย์ก็คือ ศิลนั่นเอง^{๔๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายถึงศิลป์ไว้ว่า คือระเบียบความประพฤติทั้งส่วนตัว และที่เกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางกายวาจา ตลอดจนการทำความเข้าใจซึ่งได้กำหนดวางไว้ เพื่อทำให้ความเป็นอยู่นั้น กลายเป็นสภาพอันเอื้ออำนวยแก่การปฏิบัติกิจต่าง ๆ ที่เป็นไปเพื่อเข้าถึงจุดหมายที่พึงงามซึ่งเป็นอุดมคติของคนในสังคมหรือชุมชนนั้นโดยทั่วไป ระเบียบความประพฤตินี้ มีลักษณะเป็นการปิดกั้นโอกาสที่จะทำความชั่ว และส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี โดยฝึกคนให้รู้จักสร้างความสัมพันธ์ด้านกายวาจาที่พึงงาม กับสภาพแวดล้อม อันจะก่อผลเอื้ออำนวยแก่การดำรงอยู่ ทั้งของตน และชุมชนหรือสังคมของตน และเอื้ออำนวยแก่การทำกิจต่าง ๆ ที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป พร้อมกันนั้น ก็เป็นการฝึกอบรมชีวิตด้านกายและวาจาของบุคคล ให้มีความพร้อมยิ่งขึ้น ในอันที่จะเสวยผลและที่จะทำกิจเช่นนั้นด้วยเฉพาะอย่างยิ่ง เน้นความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางสังคม คือการอยู่ร่วมกันด้วยดีระหว่างมนุษย์ด้วยกัน เพื่อว่าในสภาพที่เกื้อกูลเช่นนั้น สมาชิกแต่ละคน นอกจากจะสามารถดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีแล้ว ก็จะมีโอกาสกระทำสิ่งที่พึงงาม และพัฒนาตนให้เข้าถึงสิ่งที่มีคุณค่าสูงขึ้นไปอีกด้วย

สำหรับสังคมมนุษย์ในวงกว้าง ระเบียบความประพฤติขั้นต้นอย่างน้อยที่สุด หรือ ศิลขั้นพื้นฐานที่จะสร้างสภาพเกื้อกูลให้เกิดขึ้น ก็คือหลักที่เรียกว่า ศิล ๕ ซึ่งมีสาระสำคัญ ได้แก่ การไม่ละเมิดต่อชีวิต ต่อทรัพย์สินต่อของรักของกันและกัน การไม่ใช้วาจาละเมิดความจริงเพราะเห็นแก่ตนและมุ่งทำลายผู้อื่น และการไม่ยอมทำลายสติสัมปชัญญะหรือความสำนึกผิดชอบชั่วดีของตนด้วยการตกไปในอำนาจของสิ่งเสพติดส่วนระเบียบความประพฤติที่ซับซ้อนไปกว่านี้ ย่อมรวมไปถึงข้อกำหนดกฎเกณฑ์ ขนบธรรมเนียม และข้อปฏิบัติปลีกย่อยต่าง ๆ ที่วางไว้เพื่อความเรียบร้อยดีงาม และเพื่อให้เกิดสภาพการดำรงชีวิตอันเกื้อกูลแก่การที่จะเข้าถึงจุดหมายจำเพาะของชุมชนนั้น สังคมนั้น หรือระบบการนั้น ๆ ศิลจึงมีความเข้มงวดกวดขัน เคร่งครัดหยาบ ประณีตและรายละเอียดต่าง ๆ กัน ดังมีศิลป ๘ ศิล ๑๐ ศิล ๒๒๗ เป็นตัวอย่าง

^{๔๗} สาลี รักสุทธี, ศิล สุตยอดวินัยของพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมาธิการพิมพ์จำกัด, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒-๑๔.

เมื่อว่าโดยสรุป ศิลตามความหมายของพระพุทธศาสนา มีลักษณะสำคัญ คือ

๑. ทำให้เกิดสภาพความเป็นอยู่ ที่เกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจต่าง ๆ รวมทั้งการพัฒนาตน เพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ดีงามโดยลำดับ จนถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต

๒. ทำให้สมาชิกของสังคมหรือชุมชนนั้นอยู่ร่วมกันด้วยดี สังคมสงบเรียบร้อย สมาชิกต่างดำรงอยู่ด้วยดี และมุ่งหน้าปฏิบัติกิจของตน ๆ โดยสะดวก

๓. ฝึกหัดขัดเกลาตนเอง ทำให้กิเลสเบาบางลง ด้วยการควบคุมยับยั้งสังวร ปรับการแสดงออกทางกายวาจา ให้เอื้อแก่สภาพความเป็นอยู่ ที่เกื้อกูลและการอยู่ร่วมกันด้วยดีนั้น อันเป็นขั้นต้นของการพัฒนาชีวิตของตน ให้พร้อมที่จะเป็นที่รองรับของกุศลธรรมทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่งคือเป็นพื้นฐานของสมาธิ หรือการฝึกปรือคุณธรรมทางจิตใจที่สูงขึ้นไปแม้ว่าจะมีศีลที่สูงกว่าศีล ๕ อีกหลายระดับ หลายประเภท แต่ศีลหรือระเบียบความประพฤติทุกอย่างซึ่งเป็นที่ต้องการในการปฏิบัติธรรม ดังที่เรียกว่า ศีลซึ่งอริยชนชื่นชม (อริยกันตศีล) นั้น ก็มีสาระสำคัญอย่างเดียวกันทั้งหมด คือ เป็นศีลที่ประพฤติปฏิบัติถูกต้องตามหลักการ ไม่เหลวไปเพราะค้นหา ที่มุ่งแสวงหาอิฏฐารมณ์เป็นผลตอบแทน หรือเพราะทิฏฐิ ที่นำเอาความยึดถือเกี่ยวกับตัวตนมาปิดบังวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของศีล ปฏิบัติโดยเข้าใจความมุ่งหมาย มิใช่สักว่ายึดถือ ทำตาม ๆ กันไปโดยมกมาย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เมื่อปฏิบัติถูกต้องอย่างนี้แล้ว แม้เพียงศีล ๕ ก็เป็นปฏิบัติของพระโสดาบัน^{๔๔}

๓) ลักษณะของศีล

ศีลแม้จะมีหลายอย่างหลายประเภทโดยชื่อเรียก แต่ศีลทั้งหลายก็มีลักษณะเหมือนกันคือ มีความทรงอยู่อย่างเรียบร้อยเป็นปกติ และมีความรองรับกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นลักษณะ (ลักษณะที่แสดง) กล่าวคือ แม้ศีลนั้นจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก แต่ ก็มีความปกติเป็นลักษณะเหมือนกัน เปรียบเหมือนรูปภาพซึ่งต่างกันหลายประเภทเป็นอันมากโดยที่ต่างกันด้วยสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ เป็นต้น แต่ก็มีภาวะที่จะพึงเห็นได้เป็นลักษณะเหมือนกัน ฉันทิ แม้ศีลถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมากโดยต่างกันด้วยเจตนาเป็นต้น แต่ก็มีมีความปกติด้วยสามารถแห่งความทรงอยู่อย่างเรียบร้อยของกิริยาทางกายวาจาเป็นต้น ฉันทิ และด้วยสามารถแห่งความเป็นฐานรองรับกุศลธรรมทั้งหลายนั้นนั่นแลเป็นลักษณะ ดังในมิลินทปัญหา ได้แสดงเนื้อความที่แสดงถึงลักษณะแห่งศีลไว้ว่า “เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรมทั้งปวง ซึ่งได้ชื่อว่าอินทรีย์

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๙๐๓-๙๐๔.

พละ โขชนงค์ มรรค สติปัญญา สัมมปปธาน อิทธิบาท ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ เมื่อโยคาวจร ตั้งอยู่ในศีลแล้ว กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวง ย่อมไม่เสื่อมรอบ เปรียบเหมือนบรรดาพืชคาม(พืช) และภุตคาม(ของสดเขียว)เหล่าใดเหล่าหนึ่งที่ตั้งถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ พืชคามและภุตคาม เหล่านั้นทุกอย่างต้องอาศัยแผ่นดินต้องตั้งอยู่ที่แผ่นดินจึงถึงความเจริญ ฉะนั้น”^{๔๙}

มีการจัดเสียซึ่งความเป็นผู้ทุศีล และควมมีคุณคือความเป็นผู้หาโทษมิได้ เป็นรส (กิจหน้าที่ และคุณสมบัติ) กล่าวคือ เมื่อบุคคลทำกิจถึงพร้อมด้วยความสังวรระวัง ไม่ประมาท ย่อมจัดเสีย ได้ซึ่งความเป็นผู้ทุศีล และได้รับคุณคือความเป็นผู้หาโทษมิได้

มีความสะอาด เป็นอาการปรากฏ กล่าวคือ บุคคลผู้มีศีล ย่อมถึงซึ่งความสะอาดในทุจริตทั้ง ปวง ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “บุคคลผู้มีศีลนั้นมีความสะอาดกาย มีความสะอาดวาจา เป็นอาการปรากฏ ย่อมปรากฏโดยสภาวะอันสะอาด ย่อมถึงสภาวะอันจะพึงถือเอาได้”^{๕๐}

ศีลมีหิริและโอตตปปะเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้ให้เกิด) กล่าวคือ หิริ โอตตปปะเป็นเหตุใกล้ของ ศีล เมื่อหิริโอตตปปะมีอยู่ ศีลจึงเกิดขึ้นและดำรงอยู่ เมื่อหิริโอตตปปะไม่มี ศีลย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ตั้งอยู่ ไม่ได้เลย^{๕๑}

๔) อานิสงส์ของศีล

บุคคลผู้มีศีลนั้นมีอันได้ซึ่งคุณเป็นอันมากมีความไม่เดือดร้อน (อวิปปปฏิสาร) เป็นต้นเป็นอานิสงส์ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

อานนํ ศีลที่เป็นกุศลมีอวิปปปฏิสารเป็นผล มีอวิปปปฏิสารเป็นอานิสงส์ อวิปปปฏิสารมีปราโมทย์ เป็นผล มีปราโมทย์เป็นอานิสงส์ ปราโมทย์มีปิติเป็นผล มีปิติเป็นอานิสงส์ ปิติมิปัสสัทธิเป็นผล มีปัสสัทธิเป็นอานิสงส์ ปัสสัทธิมีสุขเป็นผล มีสุขเป็นอานิสงส์ สุขมีสมาธิเป็นผล มีสมาธิเป็น อานิสงส์ สมาธิมีญาณทัสสนะเป็นผล มีญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ ยถาญาณทัส สนะมีนิพพิทาและวิราคะเป็นผล มีนิพพิทาและวิราคะเป็นอานิสงส์ นิพพิทาและวิราคะมีวิมุตติ ญาณทัสสนะเป็นผล มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ อย่างนี้ อานนํ”^{๕๒}

^{๔๙} มหาเถรสมาคม, มลทินปัญหา ฉบับงานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฒนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๕๒.

^{๕๐} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๒๑-๑๒๒/๓๖๖-๓๖๗.

^{๕๑} พระพุทธโฆสะจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและ เรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่๗, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑). หน้า ๑๓.

^{๕๒} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๑-๓.

ศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล มีอานิสงส์ ๕ ประการ คือ

๑. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล มีศีลสมบัติในโลกนี้ ย่อมได้โภคทรัพย์ใหญ่หลวง ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๒. คหบดีทั้งหลาย กิตติศัพท์อันดีงามของบุคคลผู้มีศีล มีศีลสมบัติ ย่อมฟังขจรไป นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๓. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล มีศีลสมบัติ จะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ จะเป็นชัตติยบริษัทก็ตาม พราหมณบริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมแก่ล้าวกล้ำ อดอาจไม่เก้อเขินเข้าไป นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๔. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล มีศีลสมบัติ ย่อมไม่หลงลืมสติตาย นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๕. คหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีล มีศีลสมบัติ หลังจากตายแล้ว ย่อมไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ นี่เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ แห่งศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีลคหบดีทั้งหลาย ศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล มีอานิสงส์ ๕ ประการนี้^{๕๓}

แต่อานิสงส์ของศีลอย่างอื่น ๆ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นอเนกประการ เช่น “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพึงมุ่งหวังอยู่ว่า ขอให้เราพึงเป็นที่รักที่เจริญใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่สรรเสริญของบรรดาภิกษุเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เธอพึงทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย นั้นเกิด”^{๕๔}

ศีลของบุคคลผู้มีศีล ย่อมกำจัดภัยต่าง ๆ มีการตำหนิตนเสียได้โดยประการทั้งปวง เป็นต้น และย่อมบันดาลให้เกิดเกียรติและความหรรษาในกาลทุกเมื่อ เป็นต้น

๓. จิตตภาวนา การเจริญจิต พัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตให้แข็งแรงแม่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น เมตตากรุณา มีฉันทะ ขยันหมั่นเพียร อดทน มีสมาธิ และสดชื่น เบิกบานเป็นสุขผ่องใส เป็นต้น

๔. ปัญญาภาวนา การเจริญปัญญา พัฒนาปัญญา การฝึกอบรมปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นด้วยปัญญา

^{๕๓}วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๕/๙๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๙๔, อง. ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๖.

^{๕๔}ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗.

ในบาลีที่มา ท่านแสดงภาวนา ๔ นี้ ในรูปที่เป็นคุณบทของบุคคล จึงเป็นภาวิต ๔ คือ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิตและภาวิตปัญญา^{๕๕}

บ่อเกิดปัญญา หมายถึง แหล่งที่เกิด แหล่งที่มา ต้นกำเนิดของปัญญา หรือ กระบวนการวิธีการขั้นตอนที่ทำให้ปัญญาเกิด ปัญญานั้นเป็นสิ่งที่สามารถทำให้เกิดมี และพัฒนา ให้งอกงามได้ ดังที่พระองค์ทรงจัดปัญญาภาวนาคือการพัฒนาปัญญา เป็นการพัฒนาหรือภาวนา อย่างในภาวนา ๔ อย่าง^{๕๖} การที่จะทำให้ปัญญาเกิดมีได้นั้น ขึ้นแรกก็ต้องรู้ก่อนว่า ปัญญาคืออะไร มีกี่ประเภท คืออะไรบ้าง อย่างน้อยที่สุด ก็ควรรู้ว่าเราต้องการปัญญาประเภทไหน วิธีการจะทำ ปัญญาประเภทนั้น ๆ เกิด ต้องทำอะไร เมื่อทราบแล้วต้องลงมือปฏิบัติ เพื่อให้ปัญญาที่ต้องการ นั้นเกิดมีขึ้น

ปัญญาแบ่งเป็น ๒ ประเภท ใหญ่ ๆ คือ โลกียปัญญา และโลกุตระปัญญา ในที่นี้ขอ แยกปัญญาออกเป็นสองส่วนได้แก่ บ่อเกิดปัญญาในทางโลกและบ่อเกิดปัญญาในทางธรรม เพราะบ่อ เกิดปัญญาในทางโลกสิ้นสุดอยู่ที่ปัญญาชั้นโลกียะ มิได้เป็นพื้นฐานของโลกุตระปัญญาโดยตรง ส่วนโลกียปัญญาในทางธรรมนั้นเป็นพื้นฐานของโลกุตระปัญญาต่อไป คือการทำให้เกิดปัญญาชั้น โลกุตระได้ ซึ่งจำเป็นต้องให้เกิดปัญญาชั้นโลกียะก่อน แล้วจึงพัฒนาขึ้นไปจนปัญญาชั้นโลกุตระ

บ่อเกิดของโลกียปัญญา หรือวิชาความรู้ทางโลก ในส่วนที่เป็นสุตมยปัญญา คือ ความรู้ที่เกิดจากการฟังหรือการเรียนรู้ มีบ่อเกิดการศึกษาเล่าเรียนในสถาบันการศึกษาและ การศึกษาตามอัธยาศัย โดยอาศัยสื่อหลากหลาย เช่น หนังสือ สิ่งพิมพ์ ตำรับตำรา วิทยู โทรศัพท และอินเทอร์เน็ต เป็นต้น

๕) ความสำคัญของปัญญา

ปัญญา มีความสำคัญต่อมนุษย์ เพราะเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ถือเป็นเครื่องมือในการ จัดการที่มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา การเรียนรู้ การใช้ชีวิต หากมนุษย์ดำเนินชีวิตอย่างขาดปัญญาจะทำให้พบกับปัญหาและความทุกข์มากมาย

ดังนั้น มนุษย์จึงต้องอาศัยปัญญาเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต โดยมี ลักษณะ สำคัญของกระบวนการดำเนินชีวิตด้วยการพัฒนาศักยภาพการดำเนินชีวิต ให้สามารถอยู่รอดอย่าง ดีงาม มีความสุข มีการเรียนรู้ที่จะฝึกตัวเอง พัฒนาชีวิตตนเองให้มีความสามารถที่จะเป็นอยู่ได้

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเอส อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๐.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๘/๒๓๒.

อย่างดี ซึ่งชีวิตของมนุษย์นั้นโดยปกติจะสัมพันธ์กับโลกใน ๓ ด้านคือ ด้านพฤติกรรม หรือด้านศีล หมายถึง ความสัมพันธ์กับผู้คน เพื่อนมนุษย์ สรรพสัตว์ และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ด้วยตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ด้านจิตใจ หรือด้านสมาธิ หมายถึง การทำงานของจิตใจ ตั้งแต่เจตนา แรงจูงใจ ความสามารถหรือความอ่อนด้อย พร้อมทั้งความรู้สึกสุข ทุกข์ เฉยๆ และปฏิกิริยาต่อจากสุข ทุกข์ นั้น เช่น พอใจ ไม่พอใจหรือการควบคุมชักนำการรับรู้และพฤติกรรมทั้งหลาย และทางด้านปัญญา ได้แก่ ความรู้ ความเข้าใจตั้งแต่การอ่าน การฟัง จนถึงการพัฒนาทุกอย่างในจินตาวิสัย และญาณวิสัย เช่น แนวคิด ทฤษฎี ทศนคติ ค่านิยม แรงมุงในการมอง การพิจารณาอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะเห็นได้ว่า ความสัมพันธ์ทั้ง ๓ ด้านนี้มีผลต่อเราทุกคนในการดำเนินชีวิต หากขาดปัญญาเสียแล้ว การเป็นอยู่ที่ต้องสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่มีองค์ประกอบ ๓ ด้านก็อาจจะนำมาซึ่งความทุกข์ ไม่สามารถ ควบคุม สติ สัมปชัญญะและอารมณ์ได้ ปัญญาจะเป็นตัวชี้แนะ บอกทาง ให้แสงสว่าง ขยายขอบเขต ปรับแก้จิตใจและพฤติกรรมและปลดปล่อยให้หลุดพ้นจากปัญหาหรือทุกข์ ทำให้เป็นอิสระได้^{๕๗}

๖) อานิสงส์ของปัญญา

ผู้มีปัญญาย่อมได้รับอานิสงส์ ดังนี้ คือ เมื่อใช้ปัญญามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้นด้วย อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็ละไปด้วย อนึ่งเมื่อ มนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดมาเกิดขึ้นด้วย กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วมาเป็นไปเพื่อภยโยภาพไพบูลย์เจริญเต็มที่ด้วย ปัญญา คือความรู้ทั่ว...ความไม่หลง ความวิจยธรรมได้ ความเห็นถูกต้องในความไม่เกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย และในความเกิดขึ้นและความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลายด้วยแห่งผู้มีปัญญา^{๕๘} การมีปัญญาจะเป็นบาทฐานของการเจริญภาวนา

การเจริญภาวนา แบบกรรมฐาน จะแบ่งการฝึกสมาธิออกเป็นขั้นต่าง ๆ ๓ ขั้น มีดังนี้คือ

๑) บริกรรมภาวนา เป็นขั้นตอนแรกในการฝึกจิตให้มีสมาธิ โดยกำหนดใช้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่นการระลึกถึงพุทธานุภาพเป็นต้น หรือกองใดกองหนึ่งในกรรมฐาน ๔๐

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๓๔๙-๓๕๑.

^{๕๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๐.

๒) อุปจารภาวนา ความหมายทางตรงของคำนี้ แปลว่า จวนเจียน ความหมายโดยนัยก็คือสมาธิขึ้นจวนเจียน หรือ เกือบจะสงบนิ่งดีแล้ว เป็นขั้นตอนที่ได้หลังจากการกำหนดจิตในขั้นแรกเป็นอารมณ์กรรมฐาน แล้วเกิดความสะดวกสบายจากอารมณ์ นิเวศน์ได้ อารมณ์ของกามฉันทะ การคิดร้าย ความหดหู่ พุ้งซ่านสงสัย เป็นต้น

๓) อัปนาภาวนา หมายความว่า ขึ้นแน่นแน่ว กล่าวคือ เมื่อผ่านสองขั้นต้นมาแล้ว นิमितที่เกิดขึ้นนั้นจะสม่ำเสมอไม่ขาดตอนด้วยอุปจารสมาธิ ประคองความสงบนิ่งและอารมณ์ของจิตได้ไปจนถึงขั้นปฐมฌานอันถือว่าได้บรรลุการเจริญภาวนาขั้นต้นแล้ว

ภาวนา ในทางปฏิบัติท่านแบ่งไว้ ๒ แบบใหญ่ ๆ คือ สมถภาวนา การอบรมจิตใจให้สงบ ซึ่งได้แก่ สมถกรรมฐานนั่นเอง เรียกว่า จิตภาวนา ก็ได้ ส่วนวิปัสสนาภาวนา คือการอบรมปัญญาให้เกิด ซึ่งได้แก่วิปัสสนากรรมฐานนั่นเอง เรียกว่า ปัญญาภาวนา ก็ได้

ภาวนา เป็นบุญอย่างหนึ่ง เรียกว่าภาวนามัย คือบุญที่เกิดจากการภาวนา หรือการปฏิบัติกัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนา มีอยู่ ๒ วิธี คือ

๑) สมถภาวนา คือ การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ ได้แก่ หลักหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบทางจิตใจ หรือการทำจิตใจให้เป็นสมาธิความมั่นคงนั่นเอง ^{๕๙}

๒) วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง ตามความเป็นจริง ^{๖๐} ได้แก่ หลักหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง ตามความเป็นจริงในรูปนาม ชันธ ๕ ว่า เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง เรียกว่า อนิจจัง เป็นทุกข์ ทนได้ยาก เรียกว่า ทุกขัง เป็นสภาวะที่ไม่ใช่บุคคลตัวตน เราเขา บังคับบัญชาไม่ได้ เรียกว่า อนัตตา เรียกว่า วิปัสสนา ดังพระพุทธพจน์ว่า ^{๖๑}

ธรรม ๒ อย่างเหล่านี้ เป็นเหตุให้เกิดปัญญา ธรรม ๒ อย่างนั้น ได้แก่ ภาวนา ภาวนาทั้ง ๓ ประการนี้ บริกรรมภาวนา มี ๒ ตอน คือ ตอนแรกของมหากุศล หรือมหากิริยาที่เกิดขึ้นก่อน ๆ ยังอยู่ห่างไกลจาก มหัคคตฌาน นั้น มหากุศล หรือ มหากิริยานั้น ชื่อว่าบริกรรมภาวนาเมื่อเจริญอยู่เรื่อยๆ และมีกำลังทวียิ่ง ๆ ขึ้นตามลำดับ จนใกล้ที่ มหัคคตฌาน จะเกิดขึ้นมหากุศล หรือ มหากิริยานั้น ชื่อว่า อุปจารภาวนา

รวมความว่า สมถะเป็นฐานของวิปัสสนา ตามนัยที่กล่าวมาคือการทำสมาธิเห็นแจ้งให้เกิดขึ้น มีขึ้น คือให้เจริญยิ่งขึ้น

^{๕๙} อด.ฉก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๖๐} ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒.

^{๖๑} อด.จตุก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

เมื่อนำคำว่า วิปัสสนา และ ภาวนา มารวมกันแล้ว จึงได้คำว่า วิปัสสนาภาวนา อันหมายถึง ปัญญาที่แจ่มแจ้งแทงตลอดสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ซึ่งเกิดจากการกำหนดรูป -นามที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจจนเกิดความรู้ชัดแจ้งว่ารูปนามเป็นปรมาณู และเป็นลักษณะของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน

๒.๔ บ่อเกิดของวิปัสสนาภาวนา

ปัญญามีปัจจัยที่ทำให้เกิดหลายอย่างเช่น สุตตมยปัญญา จินตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา แต่ปัญญาที่เหมาะสมในการเจริญจิตภาวนาให้ก้าวหน้าเพื่อพ้นจากความหลง และความยึดมั่นเพราะอำนาจกิเลสตัณหาทั้งหลาย ที่เกิดของวิปัสสนามีจำแนกดังนี้

๓.๔.๑ ขั้น ๕ เป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนาภาวนา

ในการที่จะศึกษาที่มาของการเกิดวิปัสสนาภาวนานั้น จะต้องศึกษาที่มาเบื้องต้นที่ถือว่าเป็นฐานความรู้ที่ควรจะได้ใส่ใจ ในฐานะที่เป็นศูนย์รวมของทุกสิ่ง ในพุทธศาสนาซึ่งเรียกสิ่งนั้นว่า ขั้น ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา คำว่า ขั้นนั้น แปลว่า กอง พวก หมวด หมู่ ลำตัว หมวดหนึ่ง ๆ ของรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดแบ่งออกเป็น ๕ กอง ^{๖๒} เรียกอีกอย่างว่า รูปกับนาม หรือกายและจิต มี ๕ หมวดดังนี้

๑) รูป ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ในส่วนของร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น ^{๖๓} ทำหน้าที่รับรู้และเสพส่วยโลก หรือทำหน้าที่เป็นทางเชื่อมต่อโลกภายนอก โดยอาศัย ทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นช่องเพื่อรับรู้อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

๒) เวทนา ได้แก่ ความรู้สึกมี ๓ ประการ คือ สุขเวทนา (ทั้งทางกายและทางจิต) ทุกข์เวทนา (ทั้งทางกายและจิต) หรืออุเบกขาเวทนา (ไม่สุข ไม่ทุกข์ เฉย ๆ) มีหน้าที่สำคัญต่อกระบวนการแสวงหาเสพอารมณ์ที่เป็นตัวต่อเชื่อมในการที่จะเลือกเฟ้นอารมณ์ที่น่าปรารถนาและหลีกเลี่ยงสิ่งไม่น่าปรารถนา ต่าง ๆ ได้ ^{๖๔}

^{๖๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๒.

^{๖๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๑๖.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙.

๓) สัญญา ได้แก่ ความจำได้ หมายถึง กำหนดรู้ บันทึกสิ่งผ่านเข้ามาทางการรับรู้ เป็นเหตุให้จำอารมณ์ต่าง ๆ ได้ ลักษณะที่สำคัญของสัญญา คือ การทำงานกับอารมณ์ที่ปรากฏตัว อยู่ต่อหน้า จำกำหนดได้ หมายถึงหรือจำได้ซึ่งอารมณ์นั้น

๔) สังขาร ได้แก่ สภาวะธรรมที่ปรุงแต่งใจ มี ๒ ฝ่ายได้แก่ ฝ่ายดี (โสภณเจตสิก) ฝ่ายเลว (อกุศลเจตสิก) และฝ่ายที่เป็นกลาง (อัญญสมานาเจตสิก) กล่าวโดยทั่วไป สังขารเป็น สภาวะที่เป็นความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์เป็นกระบวนการ แห่งเจตจำนงที่ชักจูง เลือกเฟ้นรวบรวมแล้วนำมาปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ ให้เกิด กรรมทางกาย ทางวาจา ทางใจ ^{๖๕}

๕) วิญญาณ ความรู้แจ้งทางทวาร หรืออายตนะทั้ง ๖ แปลตามแบบว่า ความรู้ แจ้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ^{๖๖} วิญญาณในชั้น ๕ นี้ เป็นความรู้ที่เป็นตัว ยืนหรือเป็นฐานให้กับนามชั้นอื่นที่เหลือ คือ เวทนา สัญญา สังขาร ^{๖๗} แต่เป็นความรู้ที่มี กระบวนการเกิดดับอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบคู่ไปกับนามชั้นอื่น หรือปรากฏการณ์ทุกอย่าง ภายในจิตใจกล่าวได้ว่า ชั้น ๕ (รูปนาม) นั้น มีทั้งฝ่ายที่เป็นรูปธรรม และ ฝ่ายที่เป็นนามธรรม ที่มาประกอบกันจนกลายเป็นภาวะกลุ่มก้อน กลายเป็นตัวตนขึ้นมา ชั้น ๕ นั้น เป็นองค์ประกอบ ที่ต้องอาศัยกันและกัน ในส่วนรูปชั้นนั้น เป็นส่วนของกาย นามชั้นทั้ง ๔ อย่าง เป็นส่วนของ จิตใจ

๒.๕ สรุป

หลักคำสอนเรื่องวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมีเป้าหมายเพื่อเป็น การหลุดพ้นคือการรู้แจ้งพระนิพพาน การเจริญวิปัสสนาก็เพื่อทำให้มีปัญญาที่จะรู้เข้าใจสรรพสิ่งให้ ถูกต้องตามเป็นจริง มิใช่เพื่อผลคือเพิ่มความอยากหรือสนองตัณหาคือกามตัณหา และภวตัณหา เช่น จะอวดฤทธิ์ อวดความสามารถ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติธรรมต้องเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยใช้ขณิกส มาธิเพียงขั้นต้น ๆ เรียกว่า วิปัสสนาสมาธิ คือสมาธิที่ใช้ประกอบกับวิปัสสนา หรือเพื่อสร้างปัญญา ที่รู้แจ้ง ซึ่งเป็นสมาธิในระดับต้นระหว่างขณิกสมาธิกับอุปปจารสมาธิ เท่านั้น การเจริญภาวนาหรือ การเจริญกัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนามีการจัดประเภทเป็น ๔ ประเภทคือ ๑) กายภาวนา คือ การฝึกฝนอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้เป็นไปในทางกุศล ในทางที่ดี ๒) สีสภาวนา คือ การประพฤติดูอยู่

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

ในศีลธรรม ระเบียบวินัย ๓) จิตตภาวนา คือ การพัฒนาจิตให้เจริญด้วยคุณธรรมทั้งปวง ๔) ปัญญาภาวนา คือ การเจริญปัญญาให้รู้แจ้งในสภาวะของสิ่งต่าง ๆ

นอกจากนั้นยังมีการแบ่งการเจริญภาวนาเพื่อฝึกอบรมจิตอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) สมถภาวนาหรือ สมถกัมมัฏฐาน คือการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบ ได้แก่ การทำจิตใจให้เป็นสมาธิ ความมั่นคง (๒) วิปัสสนาภาวนา หรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง วิปัสสนาภาวนาถือเป็นจุดเด่นที่สุดตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา เป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามความเป็นจริงในขั้น ๕ ว่า เป็นสภาวะที่ไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ ทนได้ยาก (ทุกขัง) เป็นสภาวะที่ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เราเขา บังคับบัญชาไม่ได้ (อนัตตา) ในขณะเดียวกันขั้น ๕ ก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา